

OSMANLI TARİHİ NASIL YAZILMALI? BİR ÖNERİ(**)

Huri İSLAMOĞLU, Çağlar KEYDER (*)

Bu makalede amacımız Osmanlı tarihini okumak ve araştırmak için kullanılabilir kavramsal bir çerçeve geliştirmek. Önceden yapılmış araştırmaları okurken, veya yeni tarihsel veriler türetirken belirli kavramlarla yola çıkmak gerekiyor. Bu kavramlar ise tutarlı bir bütün içinde anlam kazanıyor. Bizim geliştireceğimiz çerçeve toplum bilimlerinde yeni yeni oluşan bir paradigma'nın ürünü (1).

Bu paradigma değişik kökenlerden çıkarımlı. «Üretim tarzı» kavramının geliştirilmesi Althusser ve Balibar'ın yapıtıyla (1972) başlamıştı. Merkez-periferi ayırımı ise A. G. Frank'tan kaynaklanıyor. «Dünya imparatorluğu» (2) ve «dünya ekonomisi» kavramlarının kuramsal birimleri doğru olarak tanımladığını I. Wallerstein (1974) gösterdi. Önerdiğimiz kavramlar çerçevesinde Osmanlı tarihi Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) nin hakim tarz olduğu bir dünya imparatorluğundan kapitalist dünya-ekonomisi içinde periferi durumuna geçişi anlatacak şekilde yazılmalı. Aşağıda Osmanlı tarihini bu kavramları sergileyecek şekilde anlattık. Böylece yeni araştırmaları yönlendirecek bir katkıda bulunmayı umuyoruz. Bundan önce şimdiki tarih literatürünün bir eleştirisini yapacağız.

* Huri İslamoğlu, Çağlar Keyder : ODTÜ Ekonomi Bölümü Öğretim Görevlileri.

** Bu makalenin yazılışında büyük yardımı dokunan Sabri Tekay'a teşekkürlerimizi bildiririz.

(1) Cf. Foster - Carter (1976). Foster - Carter'ın yeni paradigması kalkınma teorisiyle sınırlıdır. Biz burada değişik bir sosyoloji, antropoloji ve tarih literatüründen söz ediyoruz. Bu literatür hakkında fikir verecek makaleler şu dergilerde bulunabilir: **Critique of Anthropology, Economy and Society, Journal of Peasant Studies.**

(2) Dünya imparatorluğu : Sınırları içinde ekonomik işbölümünün politik olarak belirlendiği birim. Ekonomik türdeşliği olmadığından, içinde çeşitli kültürleri barındırdığından dünya imparatorluğu için de merkez ve periferi bölgeler vardır (Cf. Wallerstein, 1974, p. 15).

I. BUGÜNKÜ PARADİGMA'NIN ELEŞTİRİSİ

Osmanlı tarihçilerinin kuramsal yetersizliklerini değerlendirebilmek, yapıtlarının altında saklı varsayımların ortaya çıkarılmasına bağlı. Bu örtülü varsayımları açıkça belirtmeksizin bütün Osmanlı tarihçileri paylaşırlar; bu yüzden ortak varsayımların varlığını ortaya koymak onların bir tek paradigma içinde bulduklarının kanıtlanması demek. Bizim bu amaçla seçtiğimiz kitaplar, Halil İnalçık'ın **The Ottoman Empire** (1973), Gibb ve Bowen'in **Islamic Society and the West** (1957) ve Bernard Lewis'in **The Emergence of Modern Turkey** (1961) adlı yapıtları. Kitapların üçü de imparatorluk tarihinin yazılışında seçilmeye alışılmış iki dönemden biri için standart kaynak niteliğinde. İlk iki kitap «altın çağ» ve gerilemenin başlangıç yıllarını inceliyor, diğerinin başlıca ilgi alanı ise ıslahat ve Batılılaşma dönemi (3).

Bu dönemleştirme ortak bir paradigmanın varsayımlarını yansıtıyor ve birbiriyle ilişkisiz bir dizi kurumdan oluşan bir araştırma nesnesi tanımlıyor. Yapıtların üçünde de her kurumun kendi varoluş alanı dolayısıyla kendi tarihi olduğu; her kurumun kendi 'idea'sına göre geliştiği ve bu 'idea'yla çelişkiye düştüğünde bozulduğu varsayılıyor. Ne var ki, kurumların gerilemeleri kendi içsel etkenleriyle değil, nüfus büyümesi, eşi görülmedik fiyat artışları, ticaretin yapısındaki değişimler, Batı'nın askerî ve ekonomik üstünlüğü gibi dışsal etkenlerle açıklanıyor. Buradan, söz konusu yapıtlarda her kurumun eşit ağırlıkta incelendiği anlamı çıkarılmamalı. Üç analizde de merkezî bürokrasi ya da toprak sistemi gibi 'ayrıcalık' tanınan kurumlar var; imparatorluk tarihi bu kurumların öznel tarihine indirgeniyor. Sonra, 'ayrıcalıklı' kurumun iniş-çıkışını izleyen bir altınçağ-gerileme sorunsalında bu tarih biçimlendiriliyor. Böylece bileşik kurumsal iniş-çıkışlar, bütün bir sistemin altınçağ ve gerileme dönemlerini anlatıyor. Ne var ki, kurumların ıslahatı eski özlerrinin canlandırılması anlamına gelmiyor; ıslahat, çürüyen kurumların işlevini görecekle yeni kurumların benimsenmesi; Batı'nın çağdaşlaştırıcı etkisiyle oluşan yeni ihtiyaçları karşılayacak dışsal bir biçimlendirme olarak tanımlanıyor.

Tarihin, «altınçağ»dan gerilemeye, sonra Batı modeline göre biçimlenmeye uzanan tek çizgili bir ilerleme olarak sunulduğu, Osmanlı

(3) Şu andaki Osmanlı tarihi araştırmaları bu iki zaman bloğuna ayrılabilir. Son zamanlarda yazılan doktora tezlerinin çoğunun çalışma konusu ya 16. ya da 19. yüzyıldır.

toplumunun belirli bir dünya görüşüyle analizinden kaynaklanır. Yakın Doğu toplumu 'idea'sının tartışmasız benimsenmesi bu görüşe belirgin özelliğini verir.

İnalçık, tarihini hukuki metinlerde yansıtıldığı biçimiyle Yakın Doğu toplumu 'idea'sı üstüne kurar. Bu 'idea'nın yansıttığı 'gerçek'le özdeş tutulması hukuki metinlerin filolojik analizinin, 'gerçek' toplumu açıklayacağı varsayımını taşır. Böylece elimizde ideolojik olarak tanımlanmış bir bütünsellik kalır: kendisini idealize ettiği şekilde açıklanan bir toplum ve bu ideali gözler önüne seren metinlerin okunması olarak sunulan bir toplum tarihi (4). Yakın Doğu toplumu 'idea'sı, toplumu işlevsel olarak ikiye ayırır. 'Nizam-ı âlem'i sürdürüp yönetilenlere 'adalet ve hamiyet' dağıtan hükümdara yardımcı olan ve onu bu görevlerinde temsil eden bütün gruplar yöneticiler sınıfına dahildir. Bunlar 'askerî' bir sınıf oluştururlar. İkinci grup, reaya, toprağı işleyenler, esnaf ve tüccarlardan meydana gelir (5); bu sınıf, yöneticilerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, vergi biçiminde artık verir. Böylece yöneticiler ve yönetilenler arasındaki ilişkileri karşılıklılık ve döngüsellik ilkeleri belirler. Hükümdarın kudret ve otoritesinin devamı için, yönetilenlerin mutlak itaati şarttır; o zaman hükümdar reaya'yı keyfi uygulamalardan korur, asker toplar ve 'nizam-ı âlem'in devamı için idari bir aygıt kurar. Bu aygıt, yöneticiler sınıfının, vergi yoluyla sağlanan gelirleri güvence altına alması ve dolayısıyla devletin zenginliği için gereklidir (6). Hükümdarın mutlak otoritesiyle özdeşleştirilen ve 'nizam-ı âlem'in devamını kendi varoluş koşulu olarak gören bir devlet 'idea'sı yukarıda verilen sınıf yapısının temelini oluşturur (7). Böylece devletin özgül işlevleri, ebedî nizamı devam ettirmek ve reayanın çıkarlarını korumak şeklinde tanımlanır. Bu evrensel işlevleri gören kurumlar, son tahlilde, devletin ideolojik özünden çıkarlar (8). Nitekim, İnalçık, saray, merkezî bürokrasi, eyalet idaresi ve timar sis-

(4) Cf. Al-Azmeh (1976).

(5) Osmanlı toplumunun askeriye ve reaya olarak ikiye bölünmesi Itzkowitz (1962) ile başlar. Itzkowitz'in kitabı Osmanlı toplumunu Yönetici ve Müslüman kurumlar olarak ikiye bölen Lybyer (1913) in bir eleştirisi olarak ortaya çıktı. Ayrıca bkz. Barkan (1966).

(6) Bu döngüsellik için açıklaması için bkz. İnalçık (1969). Bu geleneksel düşünce Nizam-ül Mülk'ün Siyasetname'sinde biçimlendirilmiştir.

(7) Osmanlı devletinin kuruluşunda gaza geleneğini temel etken olarak kabul eden bir analiz için bkz. Wittek (1938).

(8) İslâmî devlet ideolojisinin etraflı bir analizi için bkz. Hodgson (1974).

temi gibi kurumları analizinde, bu kurumların değişen işlevlerini ya da gerçek işleyişlerinin evrimini aramaz; ilgilendiği her kurumda yansıdığı biçimiyle devlet ideolojisinin evrimidir. O zaman, bütünselliğin bir arada işleyişini açıklığa kavuşturmak sorunuyla karşı karşıya kalır. Kurumlar devlet ideolojisini dolaysız içerdikleri halde, özellikle şehirlerdeki ekonomik hayat (İnalcık'ın terimleriyle «toplumsal ve ekonomik hayat») böylesine dolaysız bir denetimden görece bağımsızdır. Ama şehirdeki ekonomik hayat islâmî ilkelere göre örgütlendiğinden (örneğin lonca sistemi) orada da devlet ideolojisi somutlaşır. Böylece, ideoloji, düşey unsurların yani kurumların ve yatay «toplumsal ve ekonomik hayat»ın bir aradalığını güvenceye alır. Toplumun bu ideolojik işleyişinden çıkıldığında, sistemin gerilemesi kendi iç dinamiğiyle değil, dış etkenlerle açıklanabilir. İnalcık'ın tarihinde bu etkenler 16. yüzyıl sonlarındaki enflasyon ve ticaretin yapısındaki değişimdir. Bu etkenler devletin ekonomi üzerindeki denetimini zayıflatır ve ideolojik işlevlerini yerine getirmesini önler. 16. yüzyılın sonundan itibaren Batı'nın ekonomik ve politik üstünlüğüyle karşı karşıya kalan Osmanlılar bu kurumların «yararlılıklarını yitirdiklerinin ve yeni döneme uygun olmadıklarının» farkına varmışlardı; yeni koşullara uyulması bu kurumların ideolojik saflığından ödün verilmesini gerektirdi ve gerilemelerinin habercisi oldu. 17. yüzyıldan sonraki Osmanlı tarihi, İnalcık için bu gerilemenin tarihidir.

İnalcık gibi, Gibb ve Bowen da kurumsal analiz tarzına bağlı kalırlar ve bir bütün içinde göremedikleri bir dizi kurumun nasıl birlikte işlediği sorusuna cevap ararlar (?). Analiz birimlerinin —islâmî öze dayalı bir uygarlık— seçimiyle tutarlı bir şekilde, bütünselliği birleştirme rolünü dini ideolojiye (islâm) verirler. Bunu yaparken uygarlıkların doğuş ve batışı üzerine tefekküre dalan 19. yüzyıl tarih geleneğinin sınırları içindedirler. Gibb ve Bowen'a göre islâm toplumunun Batı'yla ilk gerçek ilişkisi Napolyon istilâsıdır. Daha önce bu toplumun tecrit içinde yaşadığı varsayılır. O zaman gerileme, 'islâm ruhunun zayıflaması' ile açıklanabilir. Böyle bir gerileme kavramı, islâm toplumlarının tarihini ortaçağın başlangıç dönemindeki bir doruk noktadan sonra sürekli gerileme olarak gören 'şarkiyatçı' paradigmaya da niteliğini verir. Ne var ki, 'şarkiyatçı' paradigma Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu bu tek-çizgili gerilemedeki bir kesiklik olarak ka-

(9) Gibb ve Bowen'ı eleştirmiş büyük ölçüde Roger Owen (1975) in aynı eser üzerine eleştirel analizine dayanıyor.

bul eder. Gibb ve Bowen ise bu kural dışı durumu görmezden gelip, dikkatlerini 'Yüce' uygarlığın altın çağına verirler. Ama tarihlerinin nesnesi bu kuraldışılığın ta kendisidir. Bu nedenle, Osmanlı toplumunun işleyişini açıklamakta, 'şarkiyatçı' paradigmanın sınırları dışına çıkıp başka bir paradigmanın «Doğu despotizmi» yaklaşımının, varsayımlarına başvurmak zorunda kalırlar (10).

Bu varsayımlar şöyle sıralanabilir; toplum yönetilenler ve yönetenler olarak kesinlikle ikiye bölünmüştür, yönetenler yönetilenlerden kopukturlar ve hakimiyetlerini belirli kurumlar yoluyla sürdürürler. Yönetilenler ise köy, aşiret, mahalle, lonca gibi birbiriyle ilişkisiz birimlere ayrılır. Toplumun belirgin niteliği 'duraganlık'tır.

Gibb ve Bowen'ın amacı Osmanlı toplumunun iç dinamiğini incelemektir; ama varsayımları onları bu amaca götürmez. Statik bir analizde tıkanıp kalırlar. Her şeyden önce çizdikleri şemada 'yönetici kurum' içindeki grupların —bürokratlar, askerler, ulema— özgül grup çıkarlarına yer yoktur. Farklı grupları, merkezî idarenin farklılaşmamış, kusursuz uyum içinde yaşayan, parçaları olarak görürler. Ayrıca, yöneticiler ve yönetilenlerin birbirlerinden kesinlikle ayrıldıkları varsayımı, bürokratların mahallî gruplar ve merkezî idare arasında ilişki kurup sistemi eklemleyici rollerinin görülmemesine yol açar. Merkezî idarenin ayakta durabilmesi için gerekli olan vergi tahsilatı gibi görevlerin yalnız 'yönetici kurum' üyelerinin tekelinde olduğunu varsaymaları ise, merkezî hükümetin eşrafı toplumsal denetim amacıyla kullanışını gözden kaçırmalarına neden olur (11). Aynı şekilde, Gibb ve Bowen yönetilenlerin iç pazar şebekesi ve iç ticaret mekanizmalarıyla sistem içinde bütünleştiklerini kabul etmezler. Böylece, eklemlememiş bir dizi 'özerk birim'in sınırlılığı içinde çalışan Gibb ve Bowen, Osmanlı toplumunun işleyişini açıklayamazlar; bu toplumun çeşitli grupları arasındaki karmaşık eklemleme biçimlerinde aranması gereken potansiyel dinamiğini ortaya çıkaramazlar.

Üstelik, toplumun nasıl ayakta durduğu sorunuyla karşılaştıklarında, bütünselliklerinin özgül niteliği nedeniyle, bu kez diğer bir kuruma, din kurumuna, başvurmaktan başka çareleri yoktur; dine, top-

(10) 'Doğu despotizmi' literatürünün bir tartışması için bkz. P. Anderson (1974). 'Doğu despotizmi' düşüncesini temel alan çağdaş yaklaşımlar Wittfogel (1963) ile başlar.

(11) Eşrafın rolü için bkz. Hourani (1968), Karpat (1973).

lum içindeki farklı grupları bir arada tutacak ideolojik bağ işlevini yüklerler.

Gibb ve Bowen doğu despotizmi ve 'şarkiyatçı' paradigmanın varsayımlarını birbirine katıp, 'duragan' ve uygarlığının özgüllüğü içinde 'tecrit' edilmiş bir toplum manzarası çizerler. O zaman değişme dışsal etkenlerle açıklanmalıdır. Bir kültür tarihi dünyasının sınırları içinde kaldıklarından, bu dışsal etkeni Napolyon istilâsı ve sonucunda Fransız Devri'nin düşüncelerinin Osmanlı toplumuna nüfuz etmesinde bulurlar. Bu düşüncelerden laiklik ve özgürlüğün, islâmî özü olan ve despotça yönetilen bir toplumun dönüşümünde anahtar rol oynadıkları varsayılır (12). Bu varsayımın yapılması, Osmanlı toplumuyla Batı arasında ekonomik düzeyde varolan ilişki biçiminin ve bu toplumun dünya ekonomisiyle 16. yüzyılda başlamış bütünleşmesinin tamamen ihmal edilmesi demektir. Bu eksiklik Lewis'in kitabının da özelliklerinden biridir.

İnalçık ile Gibb ve Bowen'in ayrıcalıklı analiz alanları altınçağındaki Osmanlı İmparatorluğu'ya, Lewis ilgi alanını gerileme ve Batılılaşma dönemine kaydırır; kavramsal çerçevesini de, buna uygun olarak, başka bir kuramsal kıtadan, çağdaşlaşma literatüründen ödünç alır (13). Önce imparatorluğun gerilemesinin —dışsal— nedenlerini teşhis eder, sonra analizine 'Batı geleneği'nden ödünç alınmış aşamaları ekler. 1950'lerde bu sergileme biçimini benimsemesi kuşkusuz çok doğal. Lewis'e göre Osmanlı tarihinin dönüm noktası, III. Selim'in Paris'ten mektupla teknisyen ve subay istediği 1793 sonbaharıdır.

Ondokuzuncu yüzyılda, kurumların sürekli gerilemesi sonucu doğan boşluklar yeni uygulamalarla doldurulur. Bu süreç giderek hem Avrupa kurumlarının hem de 'Garp zihniyeti'nin benimsenmesine yol açar: kurumsal aktarmaların mekanizması belirlenmiş, «Garp tesiri»nin sınırları çizilmiştir. Ama ideolojik ödünç alma hemen sonra gerçek kurumsal çağdaşlaşma sürecine dönüştüğünde, ıslahatçılar ve gericiler

(12) Osmanlı bağlamında laiklik düşüncesinin gelişmesiyle ilgili olarak bkz. Berkes (1964).

(13) «Çağdaşlaşma literatürü» ile 1950 ve 1960'ların kalkınma literatüründe geçerli liberal paradigmasını kastediyoruz. **Economic Development and Cultural Change** dergisi bu paradigmanın temsilciliğini yapar. Orta Doğu'yla ilgili standart çağdaşlaşma kitabı ise Lerner (1964). Bu görüş en kapsamlı ifadesini Chicago'da yapılan bir konferansta buldu. Bkz. Polk and Chambers (1968).

arasındaki çatışma başlar (14). Burada Genç Türk İhtilâlinin 1789 ürünü düşünceleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla gerçekleşir.

Bu ideolojik ödünç alma modeli yalnız Lewis'e özgü değil; III. Selim'den başlayıp Tanzimat ve Tanzimat sonrası girişimlere uzanan bütün bir askerî ve idarî ıslahat literatürü aynı nitelikte (15). Üst yapının belirli unsurlarının vurgulanması bu literatürün ortak bağını oluşturur.

Lewis, kuşkusuz, bir ekonomik tarih yazmaya girişmemişti. Ama kitabı çağdaşlaşma literatüründe sık sık rastlanan politik ve ideolojik vurgulamanın tipik bir örneği. Kapitalizmle ekonomik bütünleşme asgari düzeyde tartışılırken, kurumsal ve hukuki reformlar bu literatürdeki tezlerin canalıcı noktalarını oluşturur. Sonuçta kapitalizmin ülkeye nüfuzunun etkileri kuramsallaştırılmadığından, örneğin, yeni hukuki düzenlemelerle ticaret sermayesinin ilişkisine değinilmez bile. Aynı şekilde kapitalizmle eklemelenmenin de kuramı yapılmadığından, söz konusu ülke, dünya ekonomisi içindeki yapısal konumu gözönüne alınmadan, kendi başınaymış gibi incelenir. Her durum —ülke— paradigmanın tanımladığı şekliyle, daha önceki bir durumun tekrarı olur. Lewis'te tekrarlanan model Fransa'nın politik gelişimi. Burjuva modelinin periferi aynasında «çarpıtılmış» görüntüsü çağdaşlaşma optiğinin hünerli elleriyle düzeltilir. «Periferileşme» kavramsal çerçevesinde bu çarpıklığın özgüllüğünü yakalamaya çalışacağız.

II. OSMANLI TOPLUMSAL KURULUŞU

Osmanlı tarihinde mevcut paradigmanın önceki bölümde yaptığımız analizi araştırma nesnesine yeni bir tanım getirilmesi gerektiğini gösteriyor. Bugünkü paradigma çeşitli yoğunlaşma alanlarını —ne yapı ne de zaman içinde— bütünleştiremiyor, içinde bulunduğu sorunsal, onu, Osmanlı tarihini ikiye bölen bir zamansallaştırmanın sınırları içinde tutuyor. Bu yetersizlikleri tarihî araştırmalarının altında yatan kurumsallaştırmayla da uyum içinde. Bir tarafta melez bir kurumsalcı-işlevselcilik, öte tarafta kaba bir çağdaşlaşma yaklaşımı, Osmanlı tarihi araştırmalarının şu andaki çerçevesini sağlıyor. Bu bölümde, yapının farklı unsurları arasındaki ilişkiyi anlamlı bir bütün içinde kuracak çerçeveyi üretmeyi ve 16. ve 19. yüzyılların birbirinden koparılmış za-

(14) İdeolojik ödünç almanın derecesi için bkz. Mardin (1962).

(15) Bkz. Davison (1963), Bailey (1942), Shaw (1971). ve Shaw'ın yönettiği birkaç doktora tezi.

mansallıklarını periferileşme kavramı çerçevesinde bir dönemleştirme yaparak bir araya getirmeyi amaçlıyoruz.

Bu bütünsellik Osmanlı İmparatorluğu'nun incelenmesine olanak sağlayacak 'toplumsal kuruluş' kavramıdır. Osmanlı toplumsal kuruluşunda egemen üretim tarzı ATÜT'tür⁽¹⁶⁾. ATÜT'ün yeniden üretiminin temel mekanizması merkezî otoritenin arttığı ve üretimin edinimi üzerindeki kontrolüdür. Toplumsal kuruluşun yeniden üretimi ATÜT'ün gereksinimlerine tabidir. Ancak bu eklenmiş bütün küçük meta üretimi ve kuşkusuz, ticaret sermayesi biçimlerini de içerir. Bu toplumsal kuruluş, sonraki dönemlerinde, «feodalleşmiş» bölgeleri de kapsar; ama bu bölgeler ATÜT'ün devlette somutlaşan egemen sınıfının kendilerine yüklediği işbölümüne tabi olurlar. Biz bu bölümde, toplumsal kuruluşun devletin politik denetimi yoluyla, farklı iktisadi pratikleri nasıl bütünleştirdiğini tartışacağız.

ATÜT'e niteliğini, bağımsız köylü üretimi verir; ancak bu üretim tarzında köylüler özerk birimler meydana getirmezler, sınırları devlet otoritesinin boyutlarıncı çizilen daha büyük bir bütünün parçasıdır. Üretici köylü, devlete vergi biçiminde yolladığı artık ve devletin tarımsal artığı toplamasını mümkün kılan ideolojik-hukuki aygıt yoluyla, büyük birimle bütünleşir. Bu bütünleşme, sistem içinde işbölümünün politik olarak belirlenmesini güvenceye alır.

Egemen sınıfın, yani devletin, ideolojisi, devletin ekonomi üzerindeki politik denetimiyle uyum içindedir. Köylüler bütün toprağın hü-

(16) ATÜT'le devletin özgür köylü üreticinin artık ürününe vergi olarak el koyduğu bir durumu tanımlıyoruz. Artığa el koyan sınıf sadece devlet görevlilerinden oluşur. Dolayısıyla yeniden-üretim birimini politik otoritenin kapsamı tanımlar. Bu durumda politik, ideolojik ve ekonomik kerte-lerin özgül bir eklenme biçimi vardır. Bu nedenle, Balibar (1972) de tanımlanan üretim tarzı kavramını kabul ettiğimizde, ATÜT bir üretim tarzı olarak mevcuttur. Hatırlanacağı gibi, 1960'ların başında ve 1970'lerin ilk yıllarında Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu'nun niteliği üzerine bir tartışma Dıvıçoğlu (1967) nun Osmanlı İmparatorluğu'nun ATÜT'ün bir örneği olduğunu öne sürmesiyle başladı. Tartışmanın daha ortodoks kandaşlıklarla bu görüşü reddedip «merkezî feodalizm» gibi dolambaçlı terimler ortaya atıldılar. Ancak tartışma dar bir perspektifle 'toplumsal kuruluş' ya da 'egemenlik' gibi gerekli kavramlara başvurulmadan sürdürüldü; bu nedenle en ayrıntılı katkılar bile betimleyici ve sonuçta ampirik düzeyde kaldı. Bu yargı, aslında büyük bir kısmı 1960'larda *La Pensee* dergisinde yayınlanan bütün literatür için gereklidir.

kümdara ait olduğuna inanırlar ve bu inanç hukuki uygulamalarla da güçlendirilir; devlet 'ebedî nizamı sürdürebilmek için tarımsal birikimi önler.' Şehirlerde lonca uygulamalarını düzenleyen hisba'nın da benzer bir ideolojik işlevi vardır. Ticari faaliyet için bile ideolojik reçeteler hazır; tüccarlar bir sınıf olarak «mülkün bereketini çoğaltmadaki» katkıları sayesinde ayrıcalık ve himayeden paylarını alırlarsa da, riba, spekülasyon kazanç, yasaktır.

Devlet sadece politik kerteğe özgü değildir; ekonomik, politik ve ideolojik kerteği kesip sistemi bütünleştiren egemen düşey unsurdur. İdrî aygıtı yoluyla vergi gelirlerini ve dolayısıyla tarımsal artığın üretimini denetler⁽¹⁷⁾. Başlangıçta bu işlevi timar⁽¹⁸⁾ kurumu görürdü. Timar, bir eyalet ordusu toplamak ve beslemek amacıyla dağıtılmış toprak ihsanları sistemine verilen genel addir. Timar sahipleri geleneksel ürün vergisi olan öşr⁽¹⁹⁾ ü, kendi timarları olarak belirlenen bölgede toplamaya yetkili devlet görevlisidiler. Bu sipahiler, vergi toplama ayrıcalıkları karşılığında, sefer zamanı belli bir sayıda cebelü beslemek ve göndermekle yükümlüydüler. Ayrıca, en küçük köyde bile merkezî otoriteyi temsil eden idarî kadro işlevleri vardı. Sipahiler, şeriat ve örf hükümlerini uygulamaya yetkili adlî temsilci olan kadiyla birlikte, devletin politik ve ideolojik işlevlerini mahallî düzeyde yeniden-üreten bürokratik bir tabaka oluşturlardı. Sipahilere vergi toplama hakkı belli bir süre için verilirdi. Her ne kadar görev uygulamada babadan oğula geçiyorduydu da, yalnız İstanbul'a karşı sorumlu olan kadı, sipahinin yapması muhtemel suistimalleri önleyici bir unsurdu⁽²⁰⁾.

(17) Bu bölümdeki tartışma daha önce Keyder (1976) de verilmişti.

(18) Timar kurumu sadece tarımsal gelirden uygulanmıyordu. Bkz. İnalçık (1974). Bu kurumun bir tanımı için bkz. Barkan (1939-1940), İnalçık (1972). Gibb ve Bowen timarı tanımlarken feodaliteye özgü bir terminoloji kullanırlar. Timarın Selçuk kökeni için bkz. Cahen, El² içinde. Timar sistemi bütün gelir kaynaklarında uygulanmıyordu. Mirî topraklarda vergi tahsili ya mültezimlere ya da maaşlı devlet görevlilerine verilirdi.

(19) Öşr yıllık ürünün onda birine eşit geleneksel bir İslâm vergisidir. Osmanlı vergilerinin bir açıklaması için bkz. İnalçık (1959) ve Güçer (1964). Kaldy-Nagy (1971). Macaristan'da timar sisteminin başlangıcını ve etkilerini anlatır.

(20) Hukukî ve idarî otorite ayrımı çok belirgin değildi. Aslında sipahinin de para cezaları vermek ve tahsil etmek hakkı vardı. Bkz. İnalçık (yayınlanacak) Sipahi-kadı ilişkisi İnalçık (1965) de tartışılmıştır.

Sipahi öşürü aynı olarak toplardı. Bu, sipahinin payına düşen ürün en yakın pazara götürülürken, köylülerin angarya emeğinin kullanılmasını gerektiriyordu. Cebelülere at ve silah sağlama yükümlülüğünü yerine getirebilmek için, sipahinin nakit paraya ihtiyacı vardı; bu para artık ürünün satılmasıyla elde edilirdi.

Ne var ki, timar sistemi 16. yüzyıldan sonra işlevselliğini kaybetti. Timarın çöküş nedenlerini ve yerini alan iltizam sistemini daha sonra tartışacağız.

Devlet denetimi şehir zanaatlerini ve ticareti de toplumsal kuruluşla bütünleştirir. Bu denetim, artığın istenilen cinsten ürün olarak kullanım yerine varmasını sağlayan iktisadi işbölümünün belirlenmesi olarak kendini gösterir.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda şehirlerdeki zanaat üretimi sıkı devlet düzenlemeleri (hisba) (21) altındaki loncalar tarafından yapıldı. Devlet, üretim sürecini, hammaddelerin dağıtımını, ürünlerin nitelik ve niceliğini denetler ve fiyatları saptardı. Şehir üretimi üzerindeki bu denetim kısmen, devletin iç ticaret üzerinde kurduğu kontrol mekanizmasıyla gerçekleştirilirdi. Devlet, hammadde akımlarını yönlendirir ve loncaların yeterli hammadde bulabilmeleri için ihracat yasakları koyardı. Devletin hem girdi ve çıktı fiyatlarını hem de üretim miktarını denetlemesi, lonca yapısı içinde sermaye birikiminin fiilen önlenmesi demektir. Bu aynı zamanda, devletin, pazarda satılan işlenmiş mallardan vergi alması ve zanaat üretiminin başlıca müşterisi olması nedeniyle, artığa dolaşım sürecinde el koyduğu anlamına gelir.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda, ticaret, genellikle, lonca uygulamalarını düzenleyen hisbaya tabi değildi. Ama devlet iç ve dış ticareti sıkı sıkıya denetlerdi. Oldukça parasallaşmış bir ekonominin gelişmiş bir işbölümüyle birlikte işlemlerini sağlayan iç ticaretin örgütlenmesi, bölgesel ve bölgelerarası pazarlar yoluyla olurdu. Bu pazarlar devletin resmî yaptırımıyla kurulurlar ve yerleri idarî olarak saptanırdı (22). Köylerde ve kasabalarda her hafta kurulan bölgesel pazar-

(21) Osmanlı loncaları için bkz. Baer (1970). Hisba için bkz. İnalçık (1969).

(22) Faroqhi (1977b) bu idarî belirlenme üzerinde durur. Pazarların yer ve denetimi için ayrıca bkz. Güçer (n.d.) Meskun bölgelerin dışında kurulan pazarlar da vardı. Bunlar genellikle daha geniştir. 16. yüzyılda, ekonomik ortamda uyumlu olarak köy pazarlarının sayısı arttı. 16. yüzyıldan sonra ise, belirli zaman aralıklarıyla kurulan panayır sayısı hem Anado-

lu'da hem de Balkanlarda arttı. Bu köylünün ticarî faaliyeti ilişkisinin arttığını gösterir. 18. yüzyıl Balkan panayırlarının bir listesi için bkz. Svoronos (1956). Balkanlardaki pazarlar için bkz. Asdrachas (1970).

(23) Derbent teşkilâtı yolları ve geçitleri korumak üzere kurulmuştu. Köylüler yol, geçit ve köprülere bakmaları karşılığında vergiden muaf tutulurlardı. Celâli isyanları ve köy terkleri döneminde bu yolların bakım işi kesintiye uğradı; tüccarların güvenliği tehlikeye düştü. Derbent teşkilâtı için bkz. Orhonlu (1967).

(24) Mukataa için bkz. Genç (1976).

denetlenmesiyle sağlanıyordu⁽²⁵⁾. Ancak, 16. yüzyılda Batı Avrupa'da tahıl ve hammadde fiyatları artınca, devlet, bu malları daha fazla kâr getiren pazarlarda satmak isteyen tüccarları denetleyemez oldu. Yasadışı ticaret ağırlık kazanmaya başladı⁽²⁶⁾. Devletin mal akımlarını denetleyemediği bu kriz, kaçakçılığı yasaklayan ve ihraç yasaklarını yürürlüğe sokmaya yönelik fermanların sayısının artışıyla belgelenir.

Devletin iç ticareti denetlemesinin, aynı anda birçok sistemik işlevi yerine getirdiğini gördük. Birinci işlev, ticarî faaliyetin ve dolayısıyla ticarî birikimin sınırlarının çizilmesiydi. İkincisi; kısıtlama, yasaklama ve yaptırımlar yoluyla Osmanlı dünya-imparatorluğundaki mal akımları düzenleniyordu. Böylece, artığa el koyan sınıfın ihtiyaçlarına uygun mal türlerini sağlamaya yönelik bir işbölümü güvenceye alınıyordu. İmparatorluğun yazılı hukukunda bu son amaç «İstanbul'u besleme gerekliliği» şeklinde ifade edilir. İç ticaretin, (köylü üreticileri ve vergi toplayan devlet görevlileri ile) ATÜT'le şehir loncalarındaki küçük meta üretiminin bağlantısını kurması, üçüncü ve toplumsal kuruluşun eklenmesi açısından en önemli işlevidir. Bu şekilde ticaret sermayesi, nihai olarak politik düzeyde devletçe gerçekleştirilen, somut eklenme biçimini sağlıyordu.

İç ticaretin bu canalcı öneminden, ticaret üzerindeki politik denetimin zayıflamasıyla, sistemin çözülme tehlikesiyle karşılaşacağı sonucu çıkar. Daha sonra göreceğimiz gibi, iç ticaret idarî denetimin dışına çıkıp (enflasyon yıllarında kaçakçılığı teşvik edici etkenler sonucu başlayan bir süreç) giderek dış ticaretle bütünleştiğinde, eklenmeyi çözücü bu eğilim kendini gösterir. Bu gelişme aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun periferileşmesinin de hikâyesidir.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda dış ticaret sadece lüks mallara özgü değildi; besin maddeleri ve loncalara gerekli hammaddeleri de kapsardı. Dış ticaretle devlet denetiminin, iç ticarete benzer sis-

(25) Saray'ın İstanbul'un beslenmesine verdiği önem için bkz. Güçer (1949-1950), Mantran (1962) ve Alexandrescu - Dersca (1957).

(26) Kaçakçılık kıyı bölgelerinde, Ege Adalarındaki Rum gemileri tarafından yapılıyordu. Tarımın ticarileşmesinde ve Rum burjuvazisinin ortaya çıkışında kaçakçılığın önemi özellikle 18. yüzyılda çok büyüktür. Ama, «feodalleşmiş» toprak sahiplerinin de yaptıkları kaçakçılık hakkında daha söylenecek çok şey var. Örneğin Aymard (1966) yasadışı ticaretin önemini küçültürken, Stoianovich (1953, 1962 ve 1966) kaçakçılığa büyük önem verir.

temik işlevleri vardı. Devlet tüccarlara önemli mallarda ticaret yapma hakkını satarak bu denetimi gerçekleştirdi. Bu mekanizma devlete her zaman ihtiyaç duyduğu nakit parayı da sağlardı. Aslında ticaret sermayesi sistemle ticarî imtiyazlar, iltizam ve tefecilik yollarıyla para sermayesi olarak bütünleşirdi. Tüccarlar banker olarak devletin başlıca alacaklısı ve mültezim olarak önemli gelir kaynağıydılar⁽²⁷⁾.

Osmanlı devleti, 14. yüzyılda kuruluşundan beri, uluslararası ticaret yollarını denetlemeyi amaç edinmişti. Bu amaç Osmanlı genişleme siyasetinin başlıca belirleyicisiydi⁽²⁸⁾. 16. yüzyıl boyunca Osmanlılar ipek ve baharat ticaretini tekellerine aldılar. Bursa, İran ipeği, Hint baharat ve boyalarının Avrupa yünüleriyle değiştirildiği bir Doğu-Batı ticareti antreposu haline geldi. Polonya, Rusya ve Kırım'la yapılan kuzey ticaretinin antreposu ise Karadeniz'de Akkerman, Kilia, Kaffa'ydı. Buralarda Bursa ve İstanbul üzerinden gelen Anadolu ve Doğu'nun ürünleri ve Akdeniz'in besin maddeleri ile kuzeyin buğdayı, kürkü ve demir mamulleri değiştirilirdi⁽²⁹⁾. Osmanlı - Batı Avrupa ticaretinde İtalyan şehirleri —Venedik, Cenova, Floransa— aracılık yaparlardı. Ticareti hangisinin denetlediği bu şehir devletlerinin Osmanlı hükümetiyle olan politik ilişkilerine bağlıydı. 16. yüzyılda Ragusa giderek bu ticareti tekeline aldı. Ancak Venedik, Doğu Akdeniz'deki üstünlüğünü kaybetmesine rağmen, 17. yüzyıla kadar baharat ve ipek ticaretindeki etkinliğini korudu⁽³⁰⁾. Aslında, Portekizlilerin Ümit Burnu yolunu keşfi ve bunun sonucu olarak baharat ticaretini bu yola çevirme girişimleri eski yollardaki ticaret hacmini önemli ölçüde etkilememişti⁽³¹⁾. Her ne kadar, Osmanlı - İran savaşlarının ve 16. yüzyıl sonunda Anadolu'daki toplumsal kargaşaların karayolu trafiğine olumsuz etkileri olduysa da, İskenderiye ve Halep'ten Avrupa'ya baharat gön-

(27) Bu tüccarların faaliyeti için bkz. İnalçık (1969).

(28) İran savaşları ipek yolu ticaretinin ve önemli ipek merkezlerinin (örneğin Tebriz'in fethi) emniyete alma girişimleri olarak yorumlanabilir. Karamanlılarla savaş Mısır ticaret yolunu açma amacını güdüyordu. 15. yüzyıl Balkan seferleri Venedik'i kuşatmak için Belgrad yolunu ele geçirmeyi amaçlıyordu. Cf. Samardzic (1970).

(29) Bursa ticareti için bkz. İnalçık (1960), Karadeniz ticareti için bkz. İnalçık (1972).

(30) Ragusa ticareti için bkz. Tadic. Venedik ticareti için bkz. Woolf (1968), Braudel (1973), Heyd (1936) ve Aymard (1966).

(31) Akdeniz baharat ticareti üzerine başlıca makale Lane (1940) dir. Ayrıca bkz. Mantran (1970).

derilmeye devam edildi. 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra İngiliz ve Hollandalıların Hint Okyanusu'na girmelerinden sonradır ki baharat ticareti Osmanlı toprakları üzerinden geçmez oldu⁽³²⁾.

Transit ipek ticareti de benzer bir kaderi paylaştı. Doğu Anadolu'dan geçen ipek yolu 16. yüzyılın sonunda kapandı. Böylece, Bursa ipek ticareti antreposu olma durumunu kaybetti. Bu olay, İngiliz, Fransız ve Hollandalıların Doğu Akdeniz ticaretine katılmaları ve Venedik'in Halep üzerinden Avrupa'ya ipek satma rolünü yitirmesiyle aynı zamana denk düşer. Kısa bir süre için Halep ve İzmir'deki Avrupalı tüccarlar Suriye ipeği satın aldılar. Ama, İngiliz ve Hollandalılar Hint Okyanusu'nda kesin üstünlüklerini kurunca, Avrupa'ya İran, Bengal ve Çin ipeklileri gönderir oldular⁽³³⁾.

Bu gelişme Osmanlı sistemini birçok yönden etkiledi. Birincisi devletin transit ticaretten elde ettiği gümrük gelirlerinin kaybıdır. İkincisi: Bursa ve Halep gibi şehirlerin ticaret ve sanayi merkezi olarak gerilemeleriyle sonuçlandı. Üçüncüsü: ticaret yollarının değişmesi Atlantik ekonomisinin yükselişinin ve sistemi yıkıcı yeni bir ticarileşme tarzının habercisi oldu. Bu ticarileşme tarzının sistemin çözülmesindeki rolünü daha sonra tartışacağız.

İngiliz, Fransız ve Hollandalıların 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Akdeniz ticaretine etkin bir biçimde katılmaları, Osmanlı sisteminin dünya ekonomisiyle eklemlenmesinde bir geçiş aşaması olarak nitelenebilir. Bu ticaret sadece ipek ve baharat türünden kalemleri değil gelişen Avrupa sanayii için gerekli hammaddeleri, örneğin pamuk ve yünü de kapsıyordu. 1580'lerde, Osmanlı hükümeti, tiftik ipliği, pamuk ve yün ithal edip, çuha, kalay ve çelik satan İngilizlere ticarî imtiyazlar verdi. İngiltere, 17. yüzyılın son çeyreğinde yerini Fransa'ya bırakana kadar, bu bölgeyle en geniş ticaret hacmi olan ülkeldi. 18. yüzyıla kadar ise, Doğu Akdeniz ticaretinde Fransız egemenliği sürdü⁽³⁴⁾. Bu Osmanlı tarafında, pamuk ve pamuk ihracı ile kumaş ithalinden oluşan Fransız ticaretinin artışıyla belgelenir. Aynı dönemde, İzmir ve Selânik'in liman olarak önemleri arttı; Orta Avrupa'ya karayoluyla gönderilen pamuk ihracat hacmi büyüdü⁽³⁵⁾.

(32) Bkz. Steensgaard (1974).

(33) İpek ticareti için bkz. Davis (1970); Doğu Akdeniz'deki İngiliz ticareti için bkz. Willan (1955) ve Wood (1935).

(34) Fransız ticareti için bkz. Masson (1896) ve Paris (1957).

(35) Selânik için bkz. Svoronos (1956); karayolu ticareti için bkz. Stoianovich (1960) ve Paskaleva (1967 - 8).

Dış ticaretin artışı yalnız pamuk ihracatına özgü değildi. 16. yüzyıl sonundan itibaren Batı Avrupa'nın hammadde ve tahıl talebinin büyümesi ve sonucundaki enflasyonla birlikte, bu malların (tahıl, hammadde) devletin denetlediği düzenli kanallardan ticareti, yerini kaçakçılığa bıraktı. Öte yandan 16. yüzyıl boyunca Anadolu'da nüfus önemli ölçüde artmıştı. Böylece şehirlerde büyük bir tahıl ve hammadde talebiyle karşılaşan devlet, ihracata sert yasaklamalar koydu. Bu yapılmış kaçakçılık daha da kârlı oldu. Sonuç, dış ticaret üzerindeki devlet denetiminin zayıflamasıydı; bu gelişme sistemi birçok şekilde etkiledi. Besin maddeleri ve loncalara gerekli hammaddelerde darlık baş gösterdi. Bu malların fiyatları yükseldi ve enflasyonist eğilim Avrupa'dan değerli maden akımayla daha da güçlendi. Lonca üretimi, ucuz Avrupa mallarının rekabetiyle karşılaştı. Besin maddelerinin başlıca müşterisi olan sarayın masrafları ise durmadan artıyordu.

Yasadışı ihracatın artışı, ticaret sermayesinin tarım kesimine nüfuz etmesiyle gerçekleşti. Timar sahibi devlet görevlileri bile kaçak tahıl ticaretine katıldılar. İmparatorlukta kaçak ticaretin hacmi ve sonuçta meta üretiminin gelişmesi, büyük ölçüde, sınırları dışında büyüyen kapitalist ekonominin dinamiğine bağlıydı. Ama burada en önemli nokta, ticaretin yapısındaki değişimin Osmanlı sistemini dünya ekonomisiyle hammadde ihraç edip mamul madde alan bir bölge olarak bütünleştirmesi idi; bu Osmanlı'nın periferileşmesi demektir.

Tarihin bu sunuluşundan da görülebileceği gibi, dış ticaret devletin politik rasyonalitesine tabi bir etken olarak çözümlenemez. Osmanlı Devleti'nin denetimi dışındaki değişimler sonucu dış ticaretin kontrol edilemez bir hale gelmesi, bu rasyonaliteyi çökerten başlıca değişkendir. Coğrafi konumu gözönüne alınırsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun 'sıcak tarih'in ayrıcalıklı alanı Batı Avrupa'daki gelişmeler karşısında değişmeden kalması düşünülemezdi.

III. TOPLUMSAL KURULUŞ İÇİNDEKİ ÇELİŞKİLER

Tanımladığımız biçimiyle, toplumsal kuruluş konjonktürel olarak kendini gösteren çelişkiler içerir. Bir kısmına daha önce değindiğimiz bu çelişkiler, toplumsal kuruluşun normal işleyişinde mevcuttur. Osmanlı tarihinin ideolojik okumalarında, Saray'dan başlayarak imparatorluğun en uzak köşelerine ulaşan dış etkenler uyumlu dengeyi bozarlar. Önerdiğimiz yaklaşımda ise dış etkenler ancak toplumsal kuru-

luşta saklı çelişkileri harekete geçirdiklerinde anlam kazanırlar. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi karşısındaki yapısal konumundaki değişiklikler, ticaret sermayesinin sistemde önceden varolmasıyla yıkıcı bir rol oynar.

Osmanlı toplumsal kuruluşunu ATÜT'ün egemen olduğu bir eklemleme olarak tanımlamıştık. O zaman iki çelişki türünü hemen birbirinden ayırabiliriz: ATÜT'te kendiliğinden varolanlar ve ATÜT'ün toplumsal kuruluşu eklememesi sonucu ortaya çıkanlar.

İkinci bölümde, ATÜT'teki üretim sürecinin, üreticilerle artığa el koyanlar arasında çatışma yaratmadığına değinmiştik. Köylü, merkezî otorite adına hareket eden vergi tahsildarıyla, özgür bir köylü olarak tamamladığı üretim sürecinden sonra ilişkiye girer⁽³⁶⁾. Bu nedenle ATÜT, kendisini köleci, feodal, ya da kapitalist üretim tarzlarından ayırdeden bir özgüllüğe sahiptir; sınıf çatışması üretim faaliyeti içinde kavranamaz. O zaman başlıca potansiyel dinamik sınıflar-arası değil sınıf-içi çatışmalarda aranmalıdır. Bu analizde, sınıf, toplumsal kuruluştaki belirli bir yapısal konum nedeniyle üretilen üzerinde hak iddia eden gruplar anlamında kullanılmıştır.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda yalnız devlet görevlilerinin artık üzerinde hakları vardır. Bu sınıf, farklı işlevlere tekabül eden çeşitli kesimlerden oluşur. Bu kesimler, tümü devlet için gelir toplama işlevine tekabül eden timar sahipleri, muhtesibler, mültezimler; devletin ideolojik, hukukî ve idarî işlevlerine tekabül eden ulema, kadı ve İstanbul'daki bürokratlardır. Özgül konjonktüre göre artık çeken sınıf içinde çeşitli çelişkiler mümkündür: Örneğin ulema ve bürokrasi⁽³⁷⁾ ya da saray ve yeniçeriler arasında. Gerçekte, 17. yüzyıldan 1826'da Yeniçeri Ordusu'nun kaldırılmasına kadar ordu fiilen merkezî otoritenin denetimi dışındaydı; bu durum yeniçerilerin bazı gelir kaynaklarının kontrolünü ele almasına kadar dönüştü⁽³⁸⁾. Ancak, daha sürekli ve ya-

(36) «Özgür» köylü terimini, köylünün serf olmaması anlamında kullandık. Ancak, hareket özgürlüğü kısıtlıydı; eğer köyünü tamamen terketmek istiyorsa, belirli bir vergi ödemek zorundaydı ve eğer üç yıl arka arkaya ekmezse, toprağı elinden alınırdı. Cf. Barkan (1943 ve 1956).

(37) Örneğin II. Mehmet ulemanın vakıf topraklarını müsadere etti ve timar topraklarını genişletti. Ama oğlu kendinin tahta geçmesinde önemli rol oynayan ulema kesimini destekledi. 19. yüzyılda ulema ve sivil bürokratlar merkezî idareyi ele geçirmek için mücadeleye giriştiler.

(38) Yeniçeriler özellikle lonca gelirlerinin denetimini ele geçirmişlerdi. Ayrıca mültezim oldular ve kaçak ticaret yaptılar.

pisal bir gelir çatışması vardı; vergi tahsilatının kurumsallaşmasından doğan bir çatışma. Merkezî otorite hem vergi toplamak hem de ideolojik-politik meşruiyet amacıyla mahallî temsile gerek duyar. Ancak mahallî temsilcilere verilen otorite sarayın aleyhine artma tehlikesi gösterir. Mahallî temsilin güçlenmesi, muhtemel tehdidin artması demektir. Böylece bu sınıf-içi çatışma, mahallî otoritelerin oluşmasına yönelik bir merkezkaç kuvvet oluşturur.

Merkezî otoriteden ayrılma sürecinin tamamlandığı durumlarda, büyük birime benzer yeni bir birim oluşur. Örneğin, 18. yüzyılda Bab-ı Âli'den görelî bağımsızlık kazanan âyanlar, hükümdarın otoritesi yerine kendilerininkini geçirdiler ve daha önce merkezî otoritede toplanmış işlevleri bütünüyle benimsediler⁽³⁹⁾. Tabii, âyanların hepsi bu özerkliği kazanmadılar. Küçük çaptaki âyanların çoğu, İstanbul'a gitmesi gereken artıktan pay almakla yetindiler; Saray'la, gelirden aldıkları payı artıran haraç anlaşmaları yaptılar. Bu durumda, politik ve ideolojik kurumların merkezî otoriteye bağlılığı sürdü; kadılar ve subaşılar hâlâ saray tarafından atanıyordu. Âyan, sistemin yeniden-üretimine dokunmadan artıktan aldığı payı arttırıyordu. Bu gelişme, feodalleşme diye adlandırılan olaya daha yakındır. Burada, devletin politik-ideolojik bağından bir kopma gerçekleşmeksizin, ekonomik düzeyde bir bölünme söz konusudur. Ama iktidarın bu «feodalleşmesi», daha doğrusu mahallîleşmesi, feodalizme geçiş dinamiği taşımaz. Mahallî otoritelerin merkezî otoriteye politik bağımlılığı devam eder ve feodalleşme ticarileşmeyle çakışmadıkça, imparatorluk sınırları içindeki işbölümü önemli ölçüde bozulmaz.

İstanbul'dan tam bağımsızlığı ilân eden ve artık yeniden-üretim mahallî otorite düzeyinde olacağını gösteren işaret âyanın kendi adına hutbe okutmasıydı. Bu ideolojik olduğu kadar ekonomik ve politik bağımsızlığın da yeterli bir habercisi sayılıyordu. En belirgin örneğinin Mısır'da Memet Ali olayı olduğu bu durumlarda, Osmanlı toplumsal kuruluşunun, bu toplumsal kuruluşu tanımlayan hukukî ve politik eksenlerin hiç birine dokunulmadan, küçük ölçekte bir benzerinin oluşturulduğu söylenebilir.

Bu gelişmelerin ATÜT'ü niteleyen ilişkiler üzerinde hemen gözlenebilir etkisi, merkezî otoritenin topladığı gelirlere nisbî bir azalmadır. Devlet yalnız bütçe ihtiyaçları için değil, otoritelerini kurum-

(39) En ünlü örnek Mısır'da Mehmet Ali. Diğerleri ise Balkanlarda Tepedelenli Ali, Anadolu'da Çapanoğlu ve Karaosmanoğlu. Cf. Karpat (1973).

sallaştırmak isteyecek rakip iktidar merkezlerinin oluşmasını önlemek için de, artığın etkin bir biçimde çekilmesini ister. Bu yüzden, gelirlerdeki nispi azalma, devletin toplumsal kuruluşu yeniden-üretimdeki kritik konumuna karşı çifte tehlike oluşturur. Gelirin azalması devletin politik-ideolojik (ve nizam-koruyucu) işlevlerinin etkin bir biçimde yerine getirilemeyeceği demektir; ayrıca rakip iktidar yapılarının doğum haberini verir.

Gelirin yetersizliğinin başlıca nedeninin, tarihsel olarak, artığın mâhalli düzeyde gaspı olduğunu iddia etmiyoruz. Gerçekte, 16. yüzyılın sonlarından itibaren bu kriz her zaman vardır. Bütçeyi denkleştirme amacıyla alınan tedbirler, Bab-ı Âli siyasetine hakim olur. 16. yüzyıl sonundaki bu gelişmenin nedenleri, savaş masraflarının artması, Anadolu'daki nüfus büyümesi ve enflasyondur. Bu harekete geçirici etkenlerin tesirlerini bölümün sonunda çözümleneceğiz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı toplumsal kuruluşunun yeniden-üretim işbölümünün politik denetimini gerektirir ve bu ancak ticaret sermayesinin hareket özgürlüğünün sınırlandırılmasıyla gerçekleşir. Meta üretimi ticaret sermayesinin varlığının ön koşuludur. Uygulamada da, devlet, pazarı yakından denetleyerek, ticaret sermayesinin politik olarak öngörülen boyutları aşmasını önliyordu. Ama politik denetimin ve dolayısıyla toplumsal kuruluşun, yeniden-üretim gerçeğinin, bu denetimi mümkün kılan kurumların odak noktası olan devletin ticaret sermayesi karşısındaki gücüne bağlıdır. Ticaret sermayesi, yapısı gereği, ekonomik faaliyetin giderek artan bir kısmını pazar için üretim kapsamına sokma eğilimi taşır. Bu eğilim Osmanlı toplumsal kuruluşunun yeniden-üretimini tehdit eder. Gerçekte de, İmparatorluk sınırları içindeki ticaret sermayesi, sermayenin dünya kapitalist ekonomisi çapında değerlendirilmesi (valorisation) devresine katıldığı anda, meta üretiminin varlığıyla Osmanlı toplumsal kuruluşunun rasyonallitesi arasındaki bu çelişki, yıkıcı etkisini gösterdi. Ancak bu dönemde, ticaret sermayesi daha önce meta üretimine kapalı olan bölgelere nüfuz etti. Daha sonra açıklayacağımız gibi, bu yayılmayı gerektiren periferileşme üretim güçlerinde sınırlı değişimlere yol açtı; örneğin ön-sanayileşme işlenmiş mal ithalatıyla rekabete gireceği için gelişen organizasyon biçimlerinden değildi. Ön-sanayi faaliyetinin yokluğu, Tilly ve Tilly'nin belirttikleri gibi, bugünkü periferinin ayırdedici niteliklerinden biridir⁽⁴⁰⁾. Bunun nedeni zanaatların ithal mallarının re-

(40) Tilly ve Tilly (1971).

kabeti karşısında dayanamamalarıdır. Öte yandan, çiftliklerdeki meta üretimi ve feodalleşmiş ticarî üretim ticaret sermayesiyle kolayca bütünleşmişlerdi.

Tanımladığımız toplumsal kuruluşta varolan iki potansiyel çelişkinin kuramsal bir incelemesini yaptık. Kuşkusuz başka çelişkilerin varlığından da söz etmek mümkün. Ama bunların sonuçları daha önce yaptığımız sınıflandırmaya —ekonomik ve politik denetimin bölünmesi yönünde eğilimler ya da pazar alanını genişletip ekonomi üzerindeki politik denetimi zayıflatan eğilimler— indirgenebilir.

Bu eğilimleri karşıt yönde çalışan güçlerden ve onları tarihsel somutta ortaya çıkaran dışsal etkenlerden ayrı gözlemlemek mümkün değil. Bu nedenle, Osmanlı tarihçilerince kurumların gerileme ya da ıslahatını açıklamakta başvurulan iki dışsal etkeni inceleyeceğiz. Amacımız, bu etkenlerin, toplumsal kuruluşta varolan çelişki yapısında nasıl işlediklerini göstermek. Dışsalılık dereceleri farklı olan bu etkenlerin hepsi aynı dönemde ortaya çıkıyor; fiyat artışları, nüfus büyümesi ve ticaret yollarının değişmesi hep 16. yüzyıl sonunun olayları. Bu yüzden bunları teker teker ele alıp etkilerini birbirinden ayırmak oldukça güç. Buna rağmen özellikle nüfus ve fiyatlar üzerinde duracağız. Ticaret yollarının değişmesini daha önce tartışmıştık; bu yüzden sadece enflasyon bağlamında değineceğiz.

16. yüzyıl sonundaki nüfus büyümesi sırasında üretici olmayanlar üreticilerden, şehir nüfusu kır nüfusundan daha hızlı arttı⁽⁴¹⁾. Bu sürecin dinamiği, demografik değişimlerin pre-kapitalist toplumsal kuruluşları etkileme biçimlerinde bulunabilir. Ekilebilir topraklar başlangıçta bir miktar genişleyebilir; ama tarımsal üretimin esnek olmaması sonucu bu ekonomiler artan bir nüfusu besleyemezler. Besin üretiminin nüfusa yetmezliği kendini önce kırlarda gösterir. Böylece, ordu, diğer idarî kurumlar ve şehirler sınırlı besin maddelerini elde etme ayrıcalığına sahip olduklarından, kırdan şehire göç başlar⁽⁴²⁾.

Osmanlı İmparatorluğu'nda köyleri terkedenlerin çoğu ya İstanbul

(41) Barkan (1953 ve 1970), Cook (1972), Erder ve Faroqi (yayınlanacak). Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun artışı gösterir. Bunlar, Braudel'in 16. yüzyılda Akdeniz'de genel bir nüfus büyümesi olduğu yolundaki hipotezini güçlendirir. Braudel (1973) ve Jennings (1976) şehir nüfusunun görece artışını gösterirler.

(42) Braudel (1973) den kaynaklanan aynı tez Le Roy Ladurie (1974) de de vardır.

ve diğer şehirlere gittiler ya da medreselere girdiler. Şehirlerdeki başıboş nüfus birçok sorun yarattı. Yaygın bir çözüm yolu devletin bu yeni şehir nüfusunu istihdam etmesiydi. Öte yandan medreselerin iradi enflasyon nedeniyle azalmıştı. Buna bir de öğrenci sayısının artması eklenince, gelirleri ihtiyaçlarının çok altında kaldı. Bu durumda ya mollalar köylülerden zorla yiyecek alıyorlar ya da medrese idaresi vergi tabanını köylü aleyhine genişletiyordu.

Nüfus büyümesi böylece artığa el koyan sınıfın çeşitli kesimleri arasında yoğun bir vergi geliri mücadelesine dönüştü. Bu mücadele kendini en açık şekilde, sistemin yapısında mevcut çatışma eğiliminin bulunduğu yerde, merkezî hükümet ve eyalet idaresi arasında gösterdi. Nüfus büyümesi yeniçerilerin ve saray görevlilerinin sayısını arttırdığından, devlet büyüyen giderlerin baskısıyla karşı karşıyaydı. Merkezî hükümet giderlerini karşılayabilmek için olağanüstü vergilere (avâriz) (43) başvurdu ve iltizam satışlarını yoğunlaştırdı. Öte yandan kırdaki başıboş nüfusun levend (44) olarak istihdamı, özellikle Anadolu'daki eyalet idarecilerinin maiyetini arttırdı. Böylece devletin kendilerine bıraktığı gelirlerle ihtiyaçlarını karşılayamayan eyalet idarecileri eşkiyalığa başladılar. Merkezî hükümete cebelü sağlama yükümlülüklerini yerine getirmeyip devleti vergi payından yoksun bıraktılar. Üstelik, köylere yağmalamaları ayaklanma ve tarımsal üretimin azalmasıyla sonuçlanan köy terklerine yol açtı.

Merkezî idarenin gelir kaynaklarının denetimini kaybetmesi ve bu gelirlere eyalet idarecileri ve medreselerdeki ulemanın el koyması—Anadolu'da sistemin «feodalleşme»sine geçişi oluşturan— Celâlî (45) ayaklanmalarında somutlaştı.

(43) Başlangıçta olağanüstü vergi olan avariz hemen sonra sürekli gelir krizi nedeniyle düzenli vergiye dönüştü.

(44) Levendler için bkz. Cezar (1965) ve İnalçık (yayınlanacak).

(45) Celâlî isyanları 1590'lardan 17. yüzyıl ortalarına kadar Anadolu'da süren genel huzursuzluk ve eşkiyalığa verilen toplu addır. Küçük çapta sipahiler, medrese öğrencileri ve eyalet idarecilerinin maiyetindeki düzensiz askerlerin katıldığı bu hareketin muhtemel nedenleri enflasyon ve fiyat artışıydı. Merkezî otorite kuraldışı çıkıp eşkiyalarla mücadele amacıyla köylüleri silahlandırınca, isyancıların sayısı daha da arttı. Köylere terkedenler şehirlere ve dağlık arazilere kaçtılar. (de Planhol 1968) Celâlî isyanları literatürü Akdağ (1963) ve Griswold (1966) ı da kapsar. Ayanların ortaya çıkışından sonra, eşkiya âyanın maiyetine girmiş olabilirler. (Çağatay, 1948).

Nüfus büyümesiyle birlikte şehirde yaşayanların sayısı arttı; ya mevcut şehirler daha da büyüdü ya da bazı köyler kasaba haline geldi. Bu gelişme sadece demografik baskıların sonucu değildi. Hiç olmazsa başlangıçta nüfus büyümesi üretim hacmini ve pazarlanan ürünü arttırdı. Şehir nüfusunun artması ve tarımda meta üretiminin yaygınlaşması mahallî pazarları ve bölgesel ticareti geliştirmişti. Merkezî otoritenin ve eyalet idaresinin zayıflamasıyla birlikte, bu gelişme ticaret sermayesinin devlet denetiminin tamamen dışına çıkmasıyla sonuçlanabilirdi. Ama Celâlî ayaklanmaları izleyen köy terkleri, köylülerin şehre kaçışları ve göçebelığe dönüş, tarımsal üretimin bütünüyle meta üretimine dönüşme eğilimini önledi.

16. yüzyılın sonunda, kısmen nüfus büyümesinin sonucu olan, kısmen dünya çapında bir eğilimi yansıtan başka bir gelişme enflasyondur. Kaçak ticarete somutlaşan ve ticaret sermayesinin faaliyetinin artmasıyla sonuçlanan ticaretin yapısındaki değişim, Osmanlı pazarını İspanyol «real»iyle doldurdu (46). Real'in akçeye çevrilmeden yaygın bir şekilde kullanımı, Osmanlı sisteminin dünya fiyat hareketlerine kendini bıraktığının göstergesidir. Böylece devlet kendi parası üzerindeki kontrolünü da kaybetti. Artık para basma devletin tekelinde değildi ve devlet basmadığı parayı taşıyış edemezdi. Yani devlet geliri azaldığı zaman aldığı geleneksel tedbirlerin birinden yoksundu artık. Dış ticaret üzerindeki denetiminin zayıflaması ve Avrupa talebi karşısında kaçakçılığın artmasıyla, dünya imparatorluğu içinde fiyatları saptama işlevini de yerine getiremiyordu. Fiyatların dünya imparatorluğu dışında oluşması ve sonuçta devletin saptadığıyla dünya fiyatları arasında ortaya çıkan fark, ticaret sermayesine daha fazla hareket imkânı sağladı.

Üstelik, kaçakçılığın daha da hızlandığı fiyat artışları yüzünden parasal devlet gelirlerinin de arttırılması gerekiyordu. Ama bazı vergiler geleneksel olarak otuz-kırk yılda bir saptandığından (47) devlet gelirlerinin gerçek değeri düştü.

16. yüzyılda başlayan gelir krizi, giderlerin artmasıyla, ağırlaştı. En önemli artış askerî giderlerdeydi. Savaş teknolojisindeki yenilikler süvarinin önemini azaltmıştı, daha çok yaya asker beslenmesi, dolay-

(46) Osmanlı İmparatorluğu'nda enflasyonun etkileri için bkz. Barkan (1970 ve 1975), Akdağ (1949-50) ve Sahillioğlu (1964).

(47) Sayımların bir tanımı ve değerlendirilmesi için bkz. Barkan (1970).

sıyla daimî bir ordunun el altında bulunması gerekiyordu. Saray git-tikçe artan sayıda yeniçeriye yiyecek ve kışla sağlamak (ve ücret öde-mek) zorunda kaldı. Yeniçerilerin çoğu İstanbul'da bulduklarından ücretlerinin zamanında ödenmesi büyük önem taşıyordu⁽⁴⁸⁾. Süvariden piyadeye geçişle, timar sistemi bir gelir tahsil etme tarzı olarak ge-çerliliğini yitirdi⁽⁴⁹⁾. Gelir artık cebelü değil, para olarak gelmeliydi.

Maliyeye hakim olan yeni vergi tahsil biçimi iltizam sistemidir. Bu uygulama, kuruluşundan beri Osmanlı sisteminin bir parçası, mer-kezî otoritenin nakit para elde etmekte kullandığı başlıca araçtı. Ama önceleri gümrük resmi, ağnam, gayri müslimlerden alınan cizye gibi belirli gelir kaynaklarına özgüydü. 17. yüzyıldan itibaren geleneksel tarım vergisi öşre de uygulanmaya başlandı. Mîrî arazi, vakıf, eski ti-mar topraklarının gelirleri iltizama verildi.

16. yüzyılda sadece belirli vergi gelirleri iltizama veriliyordu. Devlet ihtiyaç duyduğu nakit parayı İstanbul'un en büyük Yahudi tüc-carlarından avans olarak sağlıyordu. Bu tüccarlar böylece ticaret ser-mayesi ve para sermayesinin birbirine dönüşebildiği bir değerlendirme alanı buldular. Ticarete kazandıkları paradan devlete avans verip hem daha fazla ticaret imtiyazı elde ediyor hem de faiz alıyorlardı.

İltizam sistemi, enflasyonla büyümüş servetlerden oluşan bir or-tama çok uygundu⁽⁵⁰⁾. Böylelikle, devletin para ihtiyacı, aralarında üst düzeyde bürokratlar, yeniçeriler ve ulemanın da bulunduğu yeni zen-ginlerin istekleriyle çalışıyordu. Artık tüccarlardan başkaları da ilti-zam satın alıyorlardı. 17. yüzyılın sonuna doğru sistem iyice yaygın-laştı. Bu arada kısa dönemli kâr peşinde koşan mültezimlerin gelir kay-naklarını sonuna kadar sömürdükleri yolunda kuşku doğdu. Bu ih-timali önlemek için, ömür boyu iltizam (malikâne)⁽⁵¹⁾ sisteminin uy-gulanmasına başlandı. Malikâne sahibinin mukataasını devlet deneti-minden bağımsız işletme ve ürününü satma hakkı vardı.

Mültezimin başlıca işlevi devlete para sağlamaktı. Devletle yap-

(48) Yeniçeriler sadece ücret değil tahta yeni geçen her hükümdardan «cülus bahşişi» alırlardı. Bu bahşiş hazine üstünde ağır bir yükü. Hicrî takvim her otuz senede bir Rumî takvimden tam bir yıl geri kaldığında fazladan üç aylık ücret alırlardı. Savaş yılları hazinenin en ağır krizini doğurup yeniçeri ayaklanmalarına sahne olmuşlardı. Bkz. Sahillioğlu (1970).

(49) Timar sisteminin çöküşü için bkz. Akdağ (1945) ve Cvetkova (1960).

(50) Servet birikimi için bkz. Genç (1975).

(51) Malikane sistemi için bkz. Genç (1976) ve İnalçık (yayınlanacak).

tığı kontrat kesinlikle parasal terimlerle tanımlanıyordu. Bu ilişkide devlete verginin tahsilinden önce para sermayesi veriliyordu. Faizin gerçekleşme sürecinde, mültezimin, daha önce sipahinin yaptığı, üre-ticiyle devlet arasındaki ideolojik-politik ilişkiyi sürdürme yüküm-lülüğü yoktu. İlgilendiği sadece yatırdığı sermaye karşılığında en çok geliri elde etmekte. Mültezimin kârı geleneksel vergi haddiyle sınırlı olmasına rağmen, özellikle idarî bir mevkide bulunuyorsa, bu haddi sürekli aşma eğilimindeydi.

Mültezim devlete borç verip vergi toplama hakkını alırken, tarı-ma yeni bir ilişki, tefecilik⁽⁵²⁾ girdi. Tefecilik hiç bir zaman küçük köylü mülkiyetini yıkacak boyutlara varmadı. Ama sömürüyü arttıran ve köylüyü —örneğin ortakçı olarak— feodalleşmiş üretim biçimleri-ne bağlayan bir araç oldu. Tefecilik hem sermaye birikimini hem de köylünün özgür statüsünün yıkımını hızlandırdı.

Her iki gelişme de küçük köylü mülkiyetinin varlığına dayanan sistemin yeniden-üretimini çözülmesinde önemli etkenlerdir⁽⁵³⁾. Para sermayesi, ticaret sermayesi gibi, her türlü pre-kapitalist üretimle ek-lemelenebilir⁽⁵⁴⁾; yine onun gibi sistemin politik düzeyde gerçekleşen yeniden-üretimini temellerini çürütür. Para sermayesi Osmanlı toplumsal kuruluşunda bunu iki şekilde yaptı: âyanların doğuşu için ge-rekli ortamı hazırlayarak ve ticarileşmeyi hızlandırarak.

Mültezimler merkezî otoriteye karşı hukuken sorumluydular. Ver-giyi alamadıkları durumlarda mahallî idarenin askerî desteğine baş-vurabilirlerdi. Ayrıca hesaplarını bürokratlara göstermek zorundaydı-lar. Tabî bu denetleme mekanizması mültezim ve denetçi aynı kişiy-se ya da mahallî idareci aynı zamanda mültezimse, işleyemezdi. İşte bu şekilde iltizam sistemi mahallî iktidar merkezlerinin doğuşunu ha-zırladı.

18. yüzyılın başlarında mahallî otoriteye sahip bazı mültezimler âyan haline geldiler. Bunlar daha önce İstanbul tüccarları ya da üst düzeyde bürokratların satın aldığı iltizamı ikinci elden alan sarraflar, tüccarlar ya da taşra ulemasıydı. Bu yolla zenginleştiler ve aynı za-manda valilerin mahallî düzeyde temsilcisi (mütesellim) oldular. Eko-

(52) Tarımda tefecilik iyi belgelenmemiştir. Yine de bkz. Jennings (1973), Fa-roqhi (1977a) ve İnalçık (1969).

(53) Cf. Marx (1972), 36. bölüm.

(54) Cf. Marx (1967), 4. bölüm.

nomik birikimlerine politik güç de katıp âyan⁽⁵⁵⁾ diye bilinen yeni bir kesim oluşturdular.

18. yüzyıl boyunca sarayın başına dert olan daha büyük çapta âyanlar ise, Bab-ı Âli'nin atadığı eyalet görevlileriydi⁽⁵⁶⁾. Merkezî otoritenin zayıflığından faydalanıp valiliklerinin sürekliliğini sağlamak istiyorlardı. İdarî otoriteleriyle bölgelerinde satın alabilecekleri iltizamlar, kendilerine mahallî güce sahip bir mültezim tabakasının desteğini sağladı. İltizam böylelikle hem ekonomik zenginlik hem de politik güç elde etmenin başlıca aracı oldu.

İltizam sisteminin hazırladığı başka bir gelişme 18. yüzyılda çiftliklerin oluşmasıdır. İltizam zaten üretici ve devlet arasındaki ideolojik alış-verişi yok edip, köylünün sömürülmesini yoğunlaştırmıştı. Artan sömürünün sağladığı imkânlar Avrupa'nın buğday, darı, pamuk ve tütün talebiyle birleşince mültezimler ve özellikle malikâne sahiplerinin daha geniş ölçekte ticarî üretim yapmalarını teşvik etti⁽⁵⁷⁾. Balkanlarda, İstanbul pazarını besleyen Trakya'da ve Batı Anadolu'da büyük çiftlikler kuruldu⁽⁵⁸⁾. Batı Anadolu'da İzmir, yüzyıl içinde küçük bir kıyı şehriden önemli bir ihraç limanına dönüştü.

Çiftlikler serfleşmiş köylülerin ya da ortakçıların çalıştığı ticarî işletmelerdi. Emeğin organizasyonunun yanısıra geleneksel ürün tiplerini de değiştirdiler. Ticarî ürünler geçimlik tahılların yerini aldı. Çiftlik sahipleri ürünlerini doğrudan doğruya Avrupalı tüccarlara satarak büyük kârlar yaptılar. Devletin saptadığı fiyatlar ihraç pazarlarındaki fiyatlardan her zaman daha düşük olduğundan, bu satışlar yasadışı yollardan gerçekleştiriliyordu. 18. yüzyılın Balkan panayırları ve Anadolu'da 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başındaki benzer gelişmeler bu bağlamda değerlendirilmelidir.

(55) Âyanların kökeni üzerine bir tartışma için bkz. İnalçık (yayınlanacak) Âyanlar için ayrıca bkz. Karpat (1973).

(56) Burada başlıca amacımız iltizamla mahallî güç merkezleri arasındaki ilişkiyi kurmak. Burada ne mahallî güçlerinin nereden kaynaklandığıyla ilgilimiz ne de bu grubun Osmanlı tarihindeki önemiyle. Âyanların gelişmesi Osmanlı tarihinin en az araştırılmış sorunlarından biri ve bizim buradaki amacımız onları 'feodalleşme' bağlamında değerlendirmek.

(57) Balkanlardaki ticarî tarım için bkz. Gandev (1960), Stoianovich (1960, 1962 ve 1966).

(58) Çiftliklerin ortaya çıkışı için bkz. İnalçık (1965), ayrıca Balkan çiftlikleri için bkz. Stoianovich (1953).

Çoğunluğu borçlandırılarak çiftliğe bağlanmış köylüler için bu sistem statülerinde önemli bir kötüleşme demektir. Sömürü gözle görülür oranda artmıştı⁽⁵⁹⁾. Köylülerin devlete vergi ödeme yükümlülüğü sürdüğü gibi, çiftlik sahibi de üründen pay alıyordu. Balkanlardaki çiftlik sahiplerinin çoğu öşr'den artakalan ürünün yarısını aldıktan başka, köylüye angarya da yüklüyordu. Üstelik, çiftliklerde çalışan köylüler toprağı elde tutma güvencesini de kaybettiler. Balkan çiftliklerinin çoğu silahlı muhafızlarca (kırcalı) korunan küçük kalelerdi. Kırcalılar, ayrıca, köylüleri toprağı terke zorlayıp ticarî üretim alanını arttırmakta kullanılıyorlardı.

Çiftliklerin ortaya çıkışı politik sistemi tehdit eden en ciddi gelişmeydi. Çiftliğin gerektirdiği üretimin ticarileşmesi ve özellikle köylünün statüsündeki değişme her periferileşme sürecinin gerekli unsurudur. Osmanlı sisteminin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, çiftlik organizasyonu, geri dönülmez bir noktaya ulaştı. 19. yüzyılın başlarında âyanların gelişme süreci bir merkezileşme dalgasıyla durdurulup geriye çevrildi. Ama tarımın ticarileşmesi süreci böyle geriye dönüşlere uğramadan sürdü.

IV. PERİFERİLEŞME VE KOLONYAL DEVLET

Buraya kadar Osmanlı toplumsal kuruluşunun bir dünya imparatorluğu olarak çözümlüğünü hazırlayan ayrı eğilimleri inceledik. Üretim meta üretimine dönüştüğünde ve bu metalar değerlendirme sürecindeki sanayi sermayesinin devresine katılmaya başladığında periferileşmenin konumu güçlenir. Periferi olmak dünya işbölümünün bir parçası haline gelmek ve dolayısıyla artık kendini yeniden üretebilen bir birim olmaktan çıkmak anlamına gelir.

'Feodalleşme', kaçak ticaret, fiyat ve nüfus hareketleri ancak dünya sermayesinin devresiyle bütünleşme bağlamında incelenirse anlam kazanırlar. Her şeyden önce bütünleşmenin her bölgede aynı zamanda olmadığını söylemek gerek. Balkanlar Avrupa ekonomisiyle 18. yüzyıldan itibaren bütünleşme sürecine girdi. Mısır ve Doğu Akdeniz'de bu süreç 19. yüzyılın ilk çeyreğinde hız kazandı. Anadolu'da ticaret hacmi 1830'lardan sonra önemli ölçüde arttı. Başlangıcı 16. yüz-

(59) Çiftlik sistemi altında köylülüğün statüsündeki değişme için bkz. Faroqi (1977c).

yıla kadar götürülebilecek bu süreçte kesin tarihler vermek tabii ki imkânsız.

Tek bir periferileşme tarzından da söz etmek mümkün değil: Balkanlardaki ticarî çiftlikler, Mısır'daki büyük pamuk işletmeleri⁽⁶⁰⁾, Batı Anadolu'daki küçük meta üretimi hep değişik periferileşme tarzlarıydı. Emeğin organizasyonu da, kendi toprağında çalışan aile birimlerinden ortaklığa, kapitalist çiftliklerdeki ücretli emeğe uzanan, farklı biçimler alıyordu. Besin maddeleri ve hammaddelerin yanısıra, Batı Anadolu'nun el dokuma halıları periferinin ihraç ürünlerini oluşturuyordu.

Ticareti birkaç İman şehrindeki (Selanik, İstanbul, İzmir, Beyrut, İskenderiye) yabancı şirketler ve tüccarlar yürütüyordu. Yabancı kökenli ticaret sermayesi yerli sermaye ile bir işbölümüne girmişti. Azınlıklar —Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler— İngiliz, Fransız, İtalyan ve Alman tüccarlarıyla üreticiler arasında aracılık yapıyorlardı⁽⁶¹⁾.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticareti, özellikle buharlı gemilerin Doğu Akdeniz'e girişinden sonra 19. yüzyılın ilk otuz yılında arttı⁽⁶²⁾. Avrupa mallarının ithalatı ile lonca ve kırsal el zanaatları üretimi düştü, hammaddeler ihraç edilmeye başlandı⁽⁶³⁾. Merkez ülkeleriyle 1838 ticaret anlaşmalarının yapılmasından sonra ve demiryolu yapımının başlaması ile birlikte ticaret sermayesinin Anadolu'nun en ücra köşelerine yayılışı hızlandı⁽⁶⁴⁾. Ayrıca, yabancı ve yerli ticaret sermayesinin bütünleşebileceği hukuki çerçeve adli reformlarla sağlandı. Yabancı sermayenin İzmir bölgesinde kapitalist çiftlikler kurma girişimleri olduysa da, önemli boyutlara ulaşmadı⁽⁶⁵⁾.

19. yüzyılın ikinci yarısında yabancı sermayenin, dış borç ve ticaretin tarihi herhangi bir periferileşme sürecinin tipik bir örneği⁽⁶⁶⁾. Oldukça iyi bilinen bu tarihi burada yeniden anlatmayacağız, sadece politik düzeyde yol açtığı değişimlere kısaca değineceğiz.

(60) Cf. Owen (1966), Rivlin (1961).

(61) Cf. Sussnitski (1966).

(62) Cf. Chevalier (1970).

(63) Cf. Ubcini (1966) ve Sarç (1966).

(64) İngiltere'yle yapılan anlaşma metni için bkz. Issawi (1966) ve demiryolu projesi için bkz. von Pressel (1966).

(65) Cf. Kurmuş (1974).

(66) Blaisdell (1929).

Ekonomik bütünleşmedeki bu gelişmeler politik düzeye kendiliğinden yansımada. Bütünleşmenin ilk aşamalarında imparatorluğun yeni ekonomik yönelimi ile Asya tipi üretim tarzına özgü eski devlet biçimi arasında önemli ölçüde uyumsuzluk oluşmuştu. Bu, ticaret sermayesinin hukukî ve politik ihtiyaçları mevcut kurumlarla çatıştığında su yüzüne çıkan çelişkiler yarattı. 'Kolonyal devlet' öncelikle ticaret sermayesinin ihtiyaçlarına hizmet eden periferiye özgü devlet biçimi olarak tanımlarsak, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik dönüşümler Asya tipi bir devlet mekanizmasından kolonyal devlete geçiş olarak yorumlanabilir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 'çağdaşlaşma' ve ıslahat bu bağlamda açıklanabilir.

Bu dönüşümün, sadece, ticaret sermayesinin ya da ticaret sermayesine hizmet eden merkez devletlerinin baskısı sonucu olduğu düşünmemeli. 19. yüzyılın politik dönüşümleri aynı zamanda bürokratik sınıfların ekonomik ihtiyaçları ve 'Batılı-çağdaş' düşüncelerle iyice bütünleşmiş bir yönetici sınıfın ideolojik özelemlerine de cevap verir⁽⁶⁷⁾.

Devletin kolonyal devlete dönüşümü ile birlikte Osmanlı sistemi özgüllüğünü yitirir. Kapitalist üretim biçiminin ekonomik ve politik kertelede egemenliği sisteme yeni niteliği verir. Toplumsal kuruluşta egemenliğin kapitalist üretim biçimine geçmesiyle Osmanlı devleti geçerli bir araştırma birimi olmaktan çıkar artık, yalnız dünya kapitalist sisteminin dinamiği içinde, onun ayrılmaz ama aynı zamanda farklı işlevi olan bir parçası olarak incelenebilir.

BİBLİYOGRAFYA

AKDAĞ, Mustafa (1945), «Timar rejiminin bozuluşu», *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi*, IV.

AKDAĞ, Mustafa (1949 - 1950), «Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti», *Belleter*, No. 51 ve 55.

AKDAĞ, Mustafa (1963), *Celâli İsyanları 1550 - 1603*, Ankara.

AL-AZMEH, Aziz (1976), «What is the Islamic City?» in *Review of Middle East Studies*, 2.

ALEXANDRESCU-DERSCA, M. M. (1957), «Contribution à l'étude de l'approvisionnement en ble de Constantinople au XVIII e siècle», *Studia et Acta Orientalia*.

ANDERSON, Perry (1974), *Lineages of the Absolutist State*, London.

(67) Bürokrasinin gelir sorunları ve bunların periferileşmeyle nasıl eklenedikleri için bkz. Keyder (1976).

ALTHUSSER, L. and BALIBAR, E. (1972), *Reading Capital*, London.

ASDRACHAS, I. (1970), «Aux Balkans du XVe siècle: producteurs directs et marches» in *Etudes Balkaniques*, 6.

AYMARD, Maurice (1966), *Venise, Raguse et le commerce du ble pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris.

BAER, G. (1970), «The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds» in *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*, 1.

BAILEY, F. E. (1942), *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826 - 1853*, Cambridge, Massachussetts.

BARKAN, Ö. L. (1939, 1940), «Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Revue de la Faculte des Sciences Economiques de l'Universite d'Istanbul*.

BARKAN, Ö. L. (1943), *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları*, cilt I: *Kanunlar*, İstanbul.

BARKAN, Ö. L. (1953), «Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi», *Türkiyat Mecmuası*.

BARKAN, Ö. L. (1966), «Edirne askerî kapsamına ait tereke defterleri (1545 - 1659)», *Belgeler*, III.

BARKAN, Ö. L. (1970), «Research on the Ottoman Fiscal Surveys» in Cook ed.

BARKAN, Ö. L. (1970), «XVI. Asrın ikinci yarısında Türkiye'de fiyat hareketleri», *Bellekten*, XXXIV.

BARKAN, Ö. L. (1975), «The price revolution of the sixteenth century: a turning point in the economic history of the Near East» in *IJMES*, 6.

BERKES, Niyazi (1964), *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal.

BLAISDELL, Donald C. (1929), *European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*, New York.

BRAUDEL, Fernand (1973), *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, I, New York.

ÇAĞATAY, Neşet (1948), «Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reâyâ kanunnamelerinde ilhak edilen memlekelerin âdet ve kanunları ve istilâhların izleri» tebliğ III, *Türk Tarih Kongresi*, Ankara.

CAHEN, C., «İqta» in *The Encyclopaedia of Islam* 2nd edition.

CEZAR, Mustafa (1965), *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul.

CHEVALLIER, Dominique (1968), «Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century: Syria confronted with the European Economy» in W. R. Polk and Richard L. Chambers eds, *Beginnings of Modernisation in the Middle East*.

COOK, M. A. (1972), *Population Pressure in Rural Anatolia 1450 - 1600*, London XXVII.

COOK, M. A. ed. (1970), *Studies in the Economic History of the Middle East from the rise of Islam to the present day*, London.

CVETKOVA, Bistra (1960), «L'evolution du regime feodal turc de la fin du XVIe jusq'au milieu du XVIIIe siècle» in *Etudes historiques à l'occasion du Xje congrès international des sciences historiques Stockholm-aôût 1960*, Sofia.

DAVIS, Ralph (1970), «English Imports from the Middle East, 1580 - 1780» in Cook ed.

DAISVIN, Roderic H. (1963), *Reform in the Ottoman Empire 1856 - 1876*, Princeton, New Jersey.

DIVİTÇİOĞLU, Sencer (1967), *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, İstanbul.

ERDER, Leila and FAROQHI, Suraiya (forthcoming), «Population rise and fall in Anatolia 1550 - 1620» in *Middle East Studies*.

FAROQHI, Suraiya (1977a), «Agricultural activities in a Baktashi Center: the tekke of Kızıl Deli 1750 - 1830» in *Sudestforschungen*.

FAROQHI, Suraiya (1977b), «Sixteenth century periodic markets in various Anatolian sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın and Mentеше» to be published in *Journal of Economic and Social History of the Orient (JESHO)*.

FAROQHI, Suraiya (1977c), «Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century» in *Turcica: Revue d'etudes Turques*.

FRANK, Andre Gunder (1967), *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*, New York.

FOSTER-CARTER, Aidan (1976), «From Rostow to Gunder Frank: Conflicting Paradigms in the Analysis of Underdevelopment» in *World Development*, IV, 3.

GANDEV, Christo (1960), «L'apparation des rapports capitalistes dans l'economie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIe s.» in *Etudes historiques à l'occasion du Xle congrès international des Sciences Historiques*, Stockholm.

GENÇ, Mehmet (1975), «Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi», *Türk İktisat Tarihi Semineri*, Ankara.

GENÇ, Mehmet (1976), «A comparative study of the life term tax farmings data and the volume of commercial and industrial activities in the Ottoman Empire during the second half of the 18th century» in *Symposium on «South Eastern European and Balkan Cities and Industrial Revolution in Western Europe»* sponsored by AIESEE, March 22/27, Hamburg.

GIBB, H. A. R. and BOWEN, H. (1950, 1957), *Islamic Society and the West*, vol. I in two parts, London.

GÜÇER, Lütfi (1949 - 50), «XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi», *İktisat Fakültesi Mecmuası* XI, 1 - 4.

GÜÇER, Lütfi (1964), *XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1075.

GÜÇER, Lütfi *XVI - XVIII'inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası*, daktilo, tarihsiz.

GRISWOLD, William (1966), «Political unrest and rebellion in Anatolia 1605 - 1609» unpublished Ph. D. thesis, UCLA.

HEYD, W. (1936), *Histoire du Commerce du Levant* (2 vols.), Leipzig.

HODGSON, Marshall G. (1974), *The Venture of Islam, Conscience and History in a World Civilization*, I, Chicago and London.

HOURLANI, A. H. (1968), «Ottoman reform and the politics of notables» in W. R. Polk and R. L. Chambers ed.

İNALCIK, Halil (1954), *Hicrî 815 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara.

İNALCIK, Halil (1959), «Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu», *Bellekten*, XXIII, 92.

İNALCIK, Halil (1960), «Bursa and the Commerce of the Levant» in *JESHO*, III, 2.

İNALCIK, Halil (1965), «Adaletnâmeler» *Belgeler*, II, 3-4, 5. 49-145.

İNALCIK, Halil (1969), «Capital Formation in the Ottoman Empire» in *Journal of Economic History*, XXIX.

İNALCIK, Halil (1969), «Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law» in *Archivum Ottomanicum*, I.

İNALCIK, Halil (1972), *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, New York.

İNALCIK, Halil (çıkacak), «The Origin of Ayans» in T. Naff and R. Owen (eds), *Studies in Eighteenth Century Islamic History: Decline or change*.

ISSAWI, Charles ed. (1966), *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Chicago.

ITZKOWITZ, N. (1962), «Eighteenth century Ottoman realities» in *Studia Islamica*, XVI.

JENNINGS, Ronald C. (1976), «Urban population in Anatolia in the sixteenth century: a study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum» in *IJMES*, VII, 1.

KALDY-NAGY, Gyula (1971), «The effects of timar-system on agricultural production in Hungary» in *Studia Turcica*, edited by L. Ligeti.

KARPAT, Kemal H. (1973), «Structural change, historical stages of modernisation, and the role of social groups in Turkish politics» in *Social Change and Politics in Turkey, A Structural-Historical Analysis*, Edited by K. Karpat, London.

KEYDER, Çağlar, (1976), «The Dissolution of the Asiatic Mode of Production» in *Economy and Society*, V, 2.

KURMUŞ, Orhan (1974), «The Role of British Capital in the Economic Development of Western Anatolia 1850-1913», Ph. D thesis, University of London.

LANE, Frederic C. (1940), «The Mediterranean Spice Trade-Further evidence of its Revival in the 16th century» in *Americal Historical Review*, XLV.

LE ROY LADURIE, Emmanuel (1974), *The Peasants of Languedoc*, Urbana, Illinois.

LEWIS, Bernard (1961), *The Emergence of Modern Turkey*, 2nd ed., London.

LERNER, Daniel (1964), *The Passing of Traditional Society: Modernising the Middle East*, London.

LYBYER, A. H. (1913), *The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge, Mass.

MANTRAN, R. (1962), *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris.

MANTRAN, R. (1970), «L'Empire Ottomane et le commerce asiatique aux 16e et 17e siècles» in O. S. Richards, ed. *Islam and the Trade of Asia*, London.

MARDİN, Şerif (1962), *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernisation of Turkish Political Ideas*, Princeton, New Jersey.

MARX, Karl (1967), *Capital*, II, London.

MARX, Karl (1972), *Capital*, III, London.

MASSON, P. (1896), *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris.

ORHONLU, Cengiz (1967), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul.

OWEN, E. R. J. (1966), «Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in Nineteenth Century Egypt» in *Issawi*, ed.

OWEN, E. R. J. (1975), «The Middle East in the Eighteenth Century - an 'Islamic' Society in decline: to critique of Gibb and Bowen's *Islamic Society and the West*» in *Review of Middle East Studies*, 1.

PARIS, Robert (1957), *L'Histoire du Commerce de Marseille, vol. V, de 1660 à 1789. Le Levant*, Paris, Plon.

PASKALEVA, Virginia (1967-68), «Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)», *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXVII, 1-2.

DE PLANHOL, Xavier (1968), *Les fondements géographiques de l'histoire de L'Islam*, Paris.

POLK, William R., and CHAMBERS, Richard L. eds. (1968), *Beginnings of Modernisation in the Middle East: the Nineteenth Century*, Chicago.

VON PRESSEL, W. (1966), Excerptis from *Les chemins de fer de Turquie* in *Issawi*, ed.

RIVLIN, Helen (1961), *The Agricultural Policy of Muhammed Ali in Egypt*, Cambridge, Massachusetts.

SAHİLLİOĞLU, Halil (1964), «XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici», *Belgeler Dergisi*.

SAHİLLİOĞLU, Halil (1970), «Sivriş Year Crises in the Ottoman Empire» in *Cook* ed.

SAMARDZIC, Radowan (1970), «Belgrade, centre économique de la Turquie du Nord au XVIe siècle» in *La ville balkanique XVe - XIXe*, *Studia Balkanica*, Sofia.

SARÇ, Ömer C. (1966), «Tanzimat ve Sanayimiz», *Issawi*, ed.

SHAW, Stanford J. (1971), *Between O'd and New*, Cambridge, Mass.

STEENSGAARD, Niels (1974), *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*, Chicago.

STOIANOVICH, Traian (1953), «Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800» in *The Journal Economic History (JEH)*, XIII.

STOIANOVICH, Traian (1960), «The Conquering Balkan Orthodox Merchant» in *The Journal of Economic History*, XX, 2.

STOIANOVICH, Traian (1962), «Le maïs arrive dans les Balkans» in *Annales E. S. C.* XVII.

STOIANOVICH, Traian (1966), «Le maïs dans les Balkans» in *Annales E. S. C.* XXI.

SUSSNITZKI, A. J. (1966), «Zur Gliederung wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei» in *Issawi*, ed.

SVORONOS, N. (1956), *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris.

TADIC, J. «Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la decadence économique de Venise au XVIIe siècle» in *Civiltà Veneziana studi*, 9, Venezia-Roma.

TILLY, Richards, and TILLY, Charles (1971), «Agenda for European economic history in the 1970's» in *JEH*, XXXI.

UBICINI, M. A. (1966), excerpts from *Letters on Turkey* in *Issawi*, ed.

WALLERSTEIN, Immanuel (1974), *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York.

- WILLAN, T. S. (1955), «Some Aspects of English trade with the Levant in the Sixteenth Century» in **English Historical Review**, LXX.
- WITTFOGEL, Karl A. (1963), **Oriental Despotism**, New Haven.
- WITTEK, P. (1938), **The Rise of the Ottoman Empire**, London.
- WOOD, A. C. (1935), **History of the Levant Company**, London.
- WOOLF, R. (1968), «Venice and the terraferma: problems of the change from commercial to landed activities», B. S. Pullan ed. in **Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries**, London.